

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ: ВІД ДЕМОКРАТІЇ ДО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Анотація. В статті розглядаються ознаки формування тоталітарної системи правління в пострадянських країнах Центральної Азії. Зазначене виявляється у збільшенні оборонних витрат, нарощуванні збройних сил, закупівлі сучасної летальної зброї, зокрема найновіших західних зразків, боротьбі за зони впливу, перманентних територіальних конфліктах тощо. На фоні тоталітаризації політики, економіки і суспільства спостерігається згорання демократичних ознак розвитку, правових засад управління, наступ на права і свободи людини.

Ключові слова: Центральна Азія, тоталітаризм, російський чинник, ОДКБ, проамериканська політика, зброя.

Annotation. The article reviews the features of totalitarian governance system that is under formation in the post-Soviet states of the Middle Asia. The later manifests in the increase of expenses for military defence, purchases of modern lethal weapon, including newest Western samples, struggle for zones of influence, as well as on-going territorial conflicts. Against the background of increase in totalitarian influences within the politics, economy and society, there is a noticeable regress in democratic development traits and legal foundations of governance, as well as assault of human rights and personal freedoms.

Key words: Middle Asia, totalitarianism, Russian factor, the Collective Security Treaty Organization (CSTO), pro-American politics, weapons.

Аннотация. В статье рассматриваются признаки формирования тоталитарной системы правления в постсоветских странах

* доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії України імені Геннадія Удовенка при МЗС

Центральной Азии. Указанное выражается в увеличении оборонных расходов, наращивании вооруженных сил, закупке современного оружия, в том числе новейших западных образцов, борьбе за зоны влияния, перманентных территориальных конфликтах. На фоне тоталитаризации политики, экономики и общества наблюдается свертывание демократических признаков развития, правовых основ управления, наступление на права и свободы человека.

Ключевые слова: *Центральная Азия, тоталитаризм, российский фактор, ОДКБ, проамериканская политика, оружие.*

Постановка проблеми. Складовою тоталітаризму є милітаризація політики, економіки і соціального життя. Першими ознаками цього явища є нарощування витрат на оборонну промисловість і ВПК в цілому, на збройні сили, жорстка централізація влади, придушення протестного блоку, наступ на права і свободи людини тощо. Всі ці прояви спостерігаємо в політиці сучасних пострадянських держав Центральної Азії (далі – ЦА).

Формування збройних сил країн ЦА відбувалося на переламі століть і тривало двадцяти п'ять років. Повстали війська азійських держав не на порожньому місці: після розпаду Радянського Союзу у розпорядження республік перейшла переважна частина радянської армії, де її спіткала ліквідація Союзу. Таким чином, республіканські урядові структури отримали змогу розпоряджатися радянськими військами, які на той час перебували на їхній території. В результаті розподілу майна і військовослужбовців Туркестанського військового округу СРСР найбільшу частку отримала Російська Федерація. Оскільки для радянського керівництва у часи холодної війни середньоазійський напрям не був пріоритетним, то на відміну від західних районів СРСР і Далекого Сходу тут не розташовувались найновіші сучасні зенітно-ракетні

комплекси, засоби контролю над повітряним простором і перехоплювачі [1].

Не всім країнам пощастило отримати позосталу радянську техніку. Деякі з них, як приміром Таджикистан, з-за зовнішніх і внутрішніх катаклізмів залишився без війська, оскільки його військові частини перебували на території Узбекистану. Більша частка поза Росією перепала Узбекистану і Туркменістану. Казахстан отримав військову техніку менш боєздатну, що перевозилась з європейських країн Варшавського блоку і залишалась на зберіганні на складах республіки. Щодо збройних сил Киргизії і Таджикистану початку 1990-х років, то їх було названо «символічними» арміями [2].

Мета статті – дослідити сутнісні характеристики формування тоталітарної системи правління в пострадянських країнах Центральної Азії. Завдання статті: проаналізувати безпекову складову політики пострадянських країн Центральної Азії.

Виклад основного матеріалу. За останні сім–десять років практично всі держави ЦА збільшили військовий бюджет, що було пов'язано не з воєнними потребами, а загрозами, що можуть нести найближчі сусіди. Із створенням ЄврАзЕС (1999), діяльність якого включає військове співробітництво, і особливо ОДКБ (1992 - 2002), що є військовим блоком, збільшились і військові бюджети всіх центральноазіатських країн. Так, Казахстан з 206 млн. дол. США (1999) наростив цю цифру майже в чотири рази – до 855 млн. дол. (2008); військовий бюджет Туркменістану за всіх особливостях посідає третє місце серед країн ЦА після Узбекистану і Казахстану. Військові витрати Киргизстану за той же період збільшилися удвічі: з 44,8 млн. дол. до 79,3 млн. тощо [3].

Пришвидшило тенденцію до мілітаризації регіону також війна в Грузії 2008 року. Практично, всі країни ЦА скуповували озброєння в різних географічних точках світу. Приміром, Казахстан купує військову техніку в Росії, Ізраїлю, Республіці Корея, Великій Британії, Іспанії та США.

Узбекистан – військово-транспортні вертольоти, військово-транспортні літаки в корпорації Airbus (ЄС); зенітний ракетний комплекс HQ-9 і значну кількість безпілотних літальних апаратів (UAV) у Китаю, а також США. Однак, Туркменістан віддає перевагу китайській техніці тощо [4].

Розглянемо проблеми зі збройними силами держав ЦА, з якими вони зіткнулися після розпаду СРСР. Туркменістан. Країна володіє найсильнішим авіаційним корпусом (ВПС) серед країн регіону. Розвиток авіації в перспективі має забезпечити надійний захист енергетичних інтересів Туркменістану, зокрема на Каспії. Нагадаємо, що угруповання радянської армії, що залишилося в Туркменістані після розпаду СРСР, було кількісно і якісно кращим, порівняно з тим, що отримав Узбекистан, не згадуючи вже Таджикистан і Киргизстан.

З іншого боку, в Туркменістані не було і немає власних підприємств ВПК, здатних виробляти та ремонтувати сучасну зброю, а рівень бойової підготовки особового складу традиційно є доволі низьким. Через гоніння на фахівців «нетитульної нації» з країни виїхала більшість військовослужбовців і спеціалістів нетуркменської національності. Місцеві ж кадри не змогли їх повністю замінити. Згідно з експертними оцінками, у 2007-2008 рр. у ВПС країни нараховувалось лише 25-30 пілотів, що мали достатню кваліфікацію для управління бойовими літаками, але авіатехніки було в 10 разів більше. Туркменські льотчики навчалися в Україні, а літаки штурмової авіації ремонтувались в Грузії. Крім того, в рахунок погашення боргів за газ Київ у свій час поставив Ашгабаду сучасні системи ППО «Кольчуга», бойові катери «Калкан», озброєні крупнокаліберними кулеметами, і «Гриф» (кулемети і 30-міліметрові гармати), а також легкі торпеди. До того ж Туркменістан отримав у подарунок кілька кораблів і катерів від США та Ірану. Ремонт і модернізація туркменських винищувачів здійснювалася на Львівському авіаремонтному заводі. Варто зазначити, що Україна грала основну роль у підтримці в робочому стані протиповітряного потенціалу Туркменістану. Однак, значна частина цієї

техніки доволі довго перебувала на зберіганні і через кілька років перетворилася на металобрухт. Нові обставини перерозподілу ринків бойової техніки пояснюють зростаючу залежність туркменських збройних сил від постачання російських військових засобів та комплектуючих до них.

Одним із пріоритетів військової реформи Туркменістану є розвиток військово-морського флоту, оскільки в регіоні Каспію військовий потенціал країни є слабкішим від ВМС інших країн. Ключовим завданням ВМС визначено забезпечення недоторканності туркменських кордонів і економічних зон країни. Однак, ситуація в цій сфері ускладнюється невизначеністю правового статусу Каспію.

Серед держав ЦА суттєве реформування збройних сил, успадкованих від Радянського Союзу, здійснив тільки Казахстан, який традиційно віддає перевагу російській зброї, що отримує за знижкою. Так, у 2009 році казахстанські збройні сили поповнилися російською військовою технікою (79 бронетранспортерів БТР 80А, три вертольота загального призначення «АНСАТ» і 12 військових вертольотів Мі-8 і Мі-17; десять зенітно-ракетних комплексів класу «Земля-Воздух», а також військових літаків Су-27, МіГ-27 і МіГ-23. В Ізраїля Казахстан придбав 18 ракетних комплексів «Лінкс», шість самоходних артилерійських установок «Семсер 122 мм», вісімнадцять бомбометів «CARDOM 120mm» для бронетранспортерів. Водночас, щодо морської військової техніки Астана звертається до Республіки Корея, Великої Британії, Іспанії та США [5].

Нові зрушення в країні передбачені Стратегічним планом розвитку Казахстану до 2050 р., за результатами реалізації якого казахстанське населення досягне «рівних можливостей, доступних медичних послуг, комфортного житла та якісної освіти» [6]. Водночас рекламування грандіозних завдань приховує негативні явища як в економіці, так і соціальній сфері держави. Привертає увагу поступове зникнення з програмних заяв уряду не тільки згадки про соціально-економічний

розвиток, а й подовження термінів реалізації програм і стратегій. Так, «Стратегію 2030» замінила «Стратегія 2050». При тому, що попередній стратегічний план до 2020 року так і залишився на папері. Таким чином держава відмовилась від соціальних зобов'язань і не завершивши економічної модернізації, взялася за модернізацію суспільної свідомості. У логіку останньої вписана нова концепція національної історії зі зміцненням казахстанської ідентичності вже без євразійства і з переходом на латиницю [6].

Узбекистан у 2017 році, за даними Global Firepower rating, GFP (Світовий рейтинг військової могутності) за військовою потужністю з 113 країн посів 48 позицію і третю на всьому пострадянському просторі після Росії (2) і України (21). Казахстан на 55 позиції, Туркменістан – 86, Киргизстан – 108, а Таджикистан – на 112 позиції за потужністю збройних сил. В реальності ж узбецька армія за чисельністю і рівнем бойової підготовки поступається казахській. За останніми даними в робочому стані перебувають всього 6 з 24 Су-27 і 10 з 30 легких МіГ-29. Повні достовірні дані про озброєння і стан сухопутних військ Узбекистану практично відсутні [7].

У цілому можливості збройних сил Узбекистану є незначними, що пояснюється не тільки застарілою технікою, а й нестачею військових фахівців. Тодішній президент Іслам Карімов зробив ставку саме на національні кадри: з середини 1990-х розпочалося вичавлення російськомовних офіцерів і заміна їх узбеками. Зрозуміло, що технічні знання і кваліфікація узбецьких військових, які в більшості своїй є дехканами, на порядок поступалася рівню підготовки кадрових фахівців, що закінчили військові ВНЗ і відслужили по 10-15 років на технічних посадах. Це призвело до того, що боєготовність підрозділів ППО Узбекистану різко впала. Для підтримання на належному рівні ВВС і ППО довелося здійснювати вербування за контрактом в країнах СНД

російськомовних авіаційних технічних працівників, льотчиків і інженерів [8].

У 2001 році Іслам Карімов у зв'язку з афганською кампанією надав у розпорядження США аеропорт «Ханабад» в околицях м. Карші. Пентагон модернізував авіабазу «Ханабад» під свої стандарти. У «Ханабаді» дислокувалася практично вся військова авіатехніка, призначена для тилової підтримки американських військ в Афганістані. На базі було розквартировано понад 1300 американських військовослужбовців. Однак у 2005 році після подій в Андижані (розстріл демонстрації страйкуючих) американці були видворені з Узбекистану «за підтримку місцевих радикалів і міжнародного тероризму». У відповідь Вашингтон запровадив проти Ташкента низку санкцій. Хоча не надовго: через кілька років санкції було скасовано і США почали шукати точки дотику і підтримувати узбецьке керівництво.

Вашингтон є дуже зацікавленим у поверненні американських військових в Узбекистан, розміщенні їх на авіабазі «Ханабад» або в цивільному аеропорту «Навої». За деякими ознаками американці планують також розгорнути власну інфраструктуру на узбецько-афганському кордоні на авіабазі в Термезі, де нині дислокуються військові Бундесверу (ФРН). Оренду плати німцям за базу Ташкент підвищив у 2016 році удвічі – до 72,5 млн євро [9]. Таким чином, Узбекистан є ключовою державою в сучасній геополітичній ситуації в регіоні. Саме в Узбекистані (а також в Киргизії) були започатковані військові аеродроми НАТО, що так чи інакше додавало США вигідних важелів впливу на ситуацію. Втрачений американцями центр одразу ж був заповнений росіянами, які прибрали до рук й американську техніку.

На фоні посилення оборонної сфери і воєнного фактору, внутрішня ситуація в Узбекистані є нестабільною. За часів правління президент Іслам Карімов жорстко придушував будь-які форми спротиву, а на частку Узбекистану припадало найбільше політичних біженців всього регіону [9].

Внутрішня політична нестабільність посилюється фактором повернення кількох тисяч вояків з фронтів Сирії і Лівану, що може спричинити нову хвилю протистояння, розгортання і посилення в регіоні ісламського чинника і ісламського підпілля тощо.

Однією з ознак подальшої централізації влади, поступового сповзання до тоталітаризму є посилення уваги до розбудови силових структур. Про необхідність реформування національної служби безпеки йшлося на зустрічі президента Узбекистану Шавката Мірзієєва з парламентарями наприкінці грудня 2017 р. На переконання нового глави держави, законодавчі акти, прийняті 26 років тому щодо служби, є застарілими і вся система вимагає реформування. [10].

Із періодичними виходами Узбекистану з військового альянсу ОДКБ (1999 р., 2012 р.), Москва припиняла забезпечення держави на пільгових умовах. Узбецьке повернення у своєрідні «Пенати» – в ОДКБ 2016 року надало можливість отримати пільговий доступ Ташкенту на зброярський російський ринок, уможливило підписання угоди про військово-технічне співробітництво, про навчання узбецьких офіцерів в російських військових вишах [11].

Таким чином політика дистанціювання західних урядів від Узбекистану і обмеження цієї країни у питаннях імпорту зброї західних зразків підштовхнула Узбекистан до ущільнення співпраці з Росією. Можна передбачити, що поглиблення військового співробітництва між Узбекистаном та Росією призведе до зростання залежності Ташкента.

У відповідь західні країни вивели Узбекистан зі списку країн, яким заборонено продавати зброю. ЄС та США скасували всі обмеження щодо продажу зброї Узбекистану. Уряд Сполучених Штатів згідно з положенням «Надмірна оборона» передав узбецькій стороні 308 бронемашин та 20 допоміжних автомобілів. Цей крок став безпрецедентним в історії «подарунків» військової техніки США колишній радянській державі. Навзаєм Сполучені Штати «порадили» Узбекистану

придбати пару десятків південнокорейських військових навчально-тренувальних комплексів «Золотий Орел» [12].

Зазначимо, що у попередні роки подібних кроків американська сторона собі не дозволяла, посиляючись на обмеження громадянських прав і свобод в Узбекистані, а також вірогідні варіанти потрапляння технічних американських компонентів зброї до рук Росії і Китаю. Фактор можливої втрати американцями Узбекистану як важливої геополітичного центру привернув увагу відповідні американські структури. Враховуючи загострення ситуації на Близькому Сході та в інших регіонах, за ініціативою американської сторони 19 грудня 2017 р. відбулися переговори Президента США Д. Трампа з Президентом Узбекистану Ш. Мирзійоєвим. Американський президент запросив керівника Узбекистану відвідати США, при цьому висловив «підтримку демократичним перетворенням в країні» [12]. Водночас узбецький лідер взявся реформувати систему служби національної безпеки. У списку узбецьких партнерів одну з перших позицій також посідає Китай.

На відміну від інших радянських республік Таджикистану дісталася мінімальна кількість озброєння колишньої радянської армії. В роки незалежності Таджикистан наполегливо формував власні збройні сили: створив нові мобільні війська, президентську гвардію перетворив на національну тощо. І вже сьогодні нечисленні, але добре підготовлені підрозділи Таджикистану можуть на рівних конкурувати зі збройними силами сусідніх держав. Відмінною рисою армії Таджикистану є підготовленість до ведення бойових дій в гірській місцевості, в умовах обмеженої видимості і маневру в разі виникнення локальних збройних конфліктів, а також в боротьбі з озброєними бандформуваннями.

Таджикистан є членом ОДКБ і ОС ППО СНД, а три батальйони мобільних військ включено до складу Колективних сил швидкого розгортання (КСБР) Центрально-Азіатського регіону колективної безпеки, що діють в рамках ОДКБ. На таджицькій території розташована 201-а

найбільша російська сухопутна військова база за межами РФ (в Душанбе і Курган-Тюбе). Перебування російських військових в республіці передбачено до 2042 року. За роки незалежності Таджикистан поповнив свої збройні сили поза російською також американською технікою, полишеною НАТО в Узбекистані. Істотну військову допомогу Таджикистану надає Індія. Індійські ВПС мають передову оперативну військово-повітряну базу в Пархар, в облаштування якої вкладено близько 70 млн. дол. Авіабаза Пархар надає індійським військовим широкі стратегічні можливості в ЦА [13].

Киргизстан є членом ОДКБ і Росія витрачає чималі кошти на підтримку в робочому стані киргизьких збройних сил. Найсучасніша РЛС 36Д6 перебуває в розпорядженні російських військових на авіабазі Кант, оренду якої Москва подовжила на 49 років з можливим пролонгуванням. Із військовою кампанією в Афганістані на території аеропорту «Манас» під керівництвом США функціонувала авіабаза антитерористичної коаліції. У підрозділах ППО Сухопутних військ Киргизії є два десятка ЗСУ ЗСУ-23-4 «Шилка», чотири батареї 57-мм автоматичних зенітних знарядь С-60 і деяка кількість ЗУ-23 і ПЗРК «Стріла-2М» і «Стріла-3» [13].

Каспій. Характерною ознакою мілітаризації центральноазіатських країн є доволі напружена боротьба за нафтоносний Каспій. І в цій боротьбі так чи інакше присутній військовий компонент, який включає військові навчання, розбудову і оснащення військового морського флоту, підготовку військових кадрів тощо. Фактично через військову міць на морі прилеглі країни намагаються довести своє право розпоряджатися акваторією і багатствами Каспію [14].

Висновки. Проаналізувавши факти щодо збільшення витрат на оборону, нарощування військового оснащення, придбання летальної зброї всіма країнами ЦА, приходиш до висновку про поступове сповзання проголошених у 1990-1991 роках азіатських демократій до тоталітаризму.

Таке підтверджується також активізацією країн у військовому блоці Росії – ОДКБ.

1. Одним з яскравих показників мілітаризації держав є збільшення військового бюджету за відсутності війни і бойових дій. Керівництво деяких країн ЦА пояснює збільшення витрат на оборону триваючими територіальними конфліктами між державами: киргизько-казахським прикордонним конфліктом, непорозумінням між Казахстаном і Росією, Росією і Білоруссю тощо.

2. Всі країни ЦА за різними обставинами і за диференційними умовами є узалежненими від Росії: одні стримані російськими військовими базами на власній території; інші – російськими військами на кордоні СНД; придбанням та технічним оновленням зброї. До узагальнень додамо російський фактор впливу в регіоні і за межами; явний тиск і певною мірою шантаж узалежнених від російського фактору держав.

3. До обережної і вибіркової політики підштовхує країни ЦА ситуація, пов'язана з подіями в Сирії, Лівані, а також в Україні. Держави ЦА зробили висновок: політика Москви є непередбачуваною, реакційною, наступальною і загарбницькою. Азіатські виваженість і обережність диктує державам ЦА помірковане, вичікувальне ставлення до РФ та її ситуативну підтримку. Українські події підштовхнули держави ЦА до запровадження реформ не тільки збройних сил, але й всього силового комплексу: служб безпеки, міліції і поліції, навіть національної гвардії. І тут використано український досвід.

4. Посилення силового комплексу пояснюється також загрозою тероризму, переміщенням терористичних угруповань з Афганістану в Центральноазіатський регіон. Переформатування сил АГІЛ загрожує стабільності всьому ареалу ЦА.

5. Визначальним для регіону є американський чинник. З метою поновлення свого впливу в ЦА адміністрація США активно шукає точки дотику з узбецькою стороною. Поступово питання демократії, захисту

прав людини, соціальна політика тощо, які раніш були квінтесенцією будь-яких американських переговорів зі столицями ЦА, перемістилися на другий план, штучно замінюється роздмуханими «спільними зусиллями протистояння тероризмові». За таких правил гри керівництво ЦА намагається зміцнити власні позиції навіть за рахунок слабкіших сусідів. Задля досягнення цієї мети відбувається подальша мілітаризація політики й економіки, фактично гонка озброєнь на нижчому – регіональному рівні.

6. Економічна криза в ЦА, викликана низькими цінами на нафту, санкціями проти Росії, змусили деякі держави, зокрема, Казахстан та Узбекистан, шукати поза російськими додаткові іноземні інвестиції. Цьому сприяє і практичний підхід адміністрації Трампа до зовнішньої політики, а також спільні американо-азійські інтереси. Зазначені важелі стимулюють уряди регіону до посилення проамериканського вектору зовнішньої політики, оскільки вони вже давно прагнуть розширити коло можливих партнерів.

7. Паралельно з американськими в ЦА активізувались європейські структури. При цьому привертає увагу той факт, що в переговорному процесі, зокрема з Узбекистаном і Киргизстаном, європейці також опускають питання про захист і дотримання прав людини і не повертаються до обговорення справ правозахисників.

Практичні інтереси переважили: центральноазійський регіон є важливим для європейців ареалом як з точки зору сировини, так і геополітичної стабільності. Така позиція – як лакмусовий папірець, на якому зникають прояви демократії, однак яскраво виявляються ознаки тоталітаризму. Режими ЦА зробили свій вибір: жорстка централізація, обороноздатність і військовий захист гарантують стабільність і виживання системи. А жорстка система існування в азіатській концепції буття є понад усе.

Список використаних джерел

1. Пять крупнейших армий на постсоветском пространстве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rys-strategia.ru/news/2016-10-17-1993>
2. Игорь Елков. Вся постсоветская рать. Какая из бывших советских республик всех сильнее [Электронный ресурс]. // Российская газета - Неделя №3893 (0). – Режим доступа: <https://rg.ru/2005/10/07/sng-armii.html>.
3. Михаил Калишевский. Центральная Азия: Военный баланс. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/articles/7514>.
4. Владимир Мухин. Военные бюджеты стран СНГ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://apsny.pro/news3-11783.html>
5. Erica Marat. The Military and the State in Central Asia [Электронный ресурс]. // Red Army to Independence Routledge, 2009. – 176 p. – Режим доступа: <http://journals.openedition.org/pipss/3780>.
6. Казахстан. Подводя итоги года. [Электронный ресурс]. – <http://www.inozpress.kg/news/view/id/52285>.
7. Global Firepower составили рейтинг сильнейших армий мира. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.eizvestia.com/news_abroad/full/705-global-firepower-sostavili-rejting-silnejshix-armij-mira.
8. Авиабаза, войсковая часть 20022 [Электронный ресурс]. // YouTube. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=g9_rz4N3fr0.
9. Uzbek army strongest in the region [Электронный ресурс]. // GFP rating. – 2017. – Режим доступа: <https://en.trend.az/casia/uzbekistan/2792428.html>.
10. Uzbek president states need to reform National Security Service. [Электронный ресурс]. // Trend. – 2017. – <https://en.trend.az/casia/uzbekistan/2839441.html>.
11. Uzbekistan Turns to Russia in Search of Modern Weapons. [Электронный ресурс] // Eurasia Daily Monitor. – Vol. 14, Issue 19. – 2017. – Режим доступа: <https://jamestown.org/program/uzbekistan-turns-russia-search-modern-weapons>

12. США подарили Узбекистану 328 бронемашин. [Электронный ресурс].
– Режим доступа: <https://lenta.ru/news/2015/01/22/aid/>;

13. Таджикистан. Армия. Вооруженные силы Таджикистана – вчера и сегодня. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.caravan.kz/art.asp?aid=86708>.

14. Militarizing the Caspian: Oil and the Arms Race [Электронный ресурс]. // Pulitzer Center. – Режим доступа: <https://pulitzercenter.org/projects/caucasus-caspian-azerbaijan-kazakhstan-turkmenistan-militarization-oil-russia-united-states-iran>